

Український варіант демократизації Психологічні особливості процедурного сценарію

Олег Хорошилов,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Інституту соціальних наук

Одеського національного університету

ім. І. Мечникова

Минуло понад тринадцять років відтоді, як Україна проголосила державну незалежність і взяла курс на творення демократичної політичної системи. На сьогодні маємо майже всі необхідні атрибути державності, політичні інститути, саме існування яких свідчить, що в країні відбуваються процеси демократизації. Проте більшість спостерігачів вважає, що Україні ще далеко до встановлення справжнього демократичного режиму, що вона переживає синдром „політичного перевтомлення”. У громадян зростає розчарування в ідеалах демократії. Ці тривожні обставини й обумовлюють актуальність теми даної статті.

Головна мета статті – спроба з’ясувати особливості сценарію, за яким відбувається процес демократизації країни. По суті, йдеться про спробу визначити специфіку українського варіанту переходу від авторитарного політичного режиму до демократії як такої.

Проблемі демократичного транзиту присвячена значна історіографія, створена зусиллями різних шкіл як західної, так і вітчизняної аналітичної традиції. В політичній науці склалися два основні підходи до інтерпретації умов формування демократичних систем та інститутів. Так, прихильники **структурного підходу** (а це переважно західні дослідники), виходять із того, що демократичні режими утворюються під домінуючим впливом макрофакторів – фундаментальних якісних змін в усіх системах життєдіяльності соціуму. Згідно з цим підходом, демократія має бути підготовлена відповідним соціально-економічним розвитком суспільства, виконувати функцію оформлення базових процесів, що відбуваються в соціальній сфері. С. Хантінгтон, наприклад, поєднуючи процеси

модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є довготривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [1, с. 151 – 152].

Варто підкреслити, що концептуальний базис праць прихильників цього підходу є своєрідною рефлексією досвіду країн „традиційної демократії”, яка виводить „чистий тип” процесу демократизації, а тому має скоріш фундаментально світоглядне, ніж прикладне значення для інших соціально-політичних організацій ойкумени.

Прихильники **процедурного підходу** вважають, що головними умовами переходу до демократії є характер правлячих еліт, їх політичні цінності та ідеали, найважливіші тактики і технології володарювання, які використовуються ними. В цьому випадку успіх проекту під назвою „демократія” залежить від ступеня компетентності еліт, їх здатності і можливостей мобілізувати всі (у тому числі й людські) ресурси для досягнення поставленої мети. До цієї групи дослідників належать як західні (А. Пшеворський, Ф. Шміттер, Д. Лінц), так і вітчизняні науковці. Одним із найавторитетніших дослідників проблем демократичного транзиту в Україні є В. Полохало. В одній зі своїх останніх статей він класифікує політичний режим сучасної України як „напівавторитарний” і стверджує, що вітчизняні лідери свідомо обрали шлях обмеженої трансформації, яка більш відповідає їхнім інтересам, і, в той же час, вирішили зберегти видимість демократії, уникаючи політичних ризиків [2, с. 4]. На думку автора, шанс вдало завершити процес демократизації у країні є. Про це свідчить поступова активізація громадянського суспільства (що проявилася на парламентських виборах 2002 року) та наявність у країні демократичної контреліти. Приймаючи основні положення концепції В. Полохала, як на мене, суперечливим слід вважати тезу про демократичний характер опозиційних, контрелітарних сил, які належать до правого спектра українського політикуму.

Цікавою здається і позиція Н. Степанової, яка вважає, що „особливості країн пострадянського простору полягають у переважному використанні технології імітації, запозичення результату або форм політичної модернізації (коли декларуються деякі принципи, проте фактично відбувається їх симуляція)” [3, с. 602 – 603].

Підкреслюючи важливість усіх попередніх досліджень, слід відзначити, що значна їх частина присвячена виявленню та вивченню переважно інституційного аспекту процесу демократизації, тоді як психологічні аспекти проблеми лишаються поза увагою.

Російський дослідник А. Циганков запропонував схему дослідження параметрів демократичного переходу: 1) причини переходу; 2) відповідний та заключний пункти; 3) процес та його етапи; 4) засоби переходу; 5)

послідовність; 6) зовнішній контекст; 7) тривалість переходу; 8) результати [4, с. 208 – 210]. Евристичне значення цієї схеми зростає, якщо використовувати її для аналізу стану політичної свідомості та світогляду двох основних соціальних суб'єктів демократизації – еліти й мас. Під час використання такої методології виявляються надзвичайно цікаві особливості політичної психології цих суб'єктів.

В аналізі причин та відправної точки переходу в Україні і на рівні офіційного дискурсу, і на рівні масової свідомості, вкоренилася впевненість у випадковості здобуття незалежності. При цьому переважна більшість представників і вітчизняного політичного класу, і звичайних громадян пов'язує початок демократичного переходу в Україні з 1991 роком – роком „неочікуваної незалежності”. Ті, хто переносить дату початку демократичного транзиту в країні на більш ранні терміни, не складають, вочевидь, необхідної критичної маси. Тому не випадково численні соціологічні опитування фіксують, що у масовій свідомості українців немає сприйняття незалежності як важливої інтегруючої цінності. За даними загальноукраїнського представницького опитування, проведеного фондом „Демократичні ініціативи” та Київським міжнародним інститутом соціології з 23 по 30 квітня 2004 року (опитано 2025 осіб), лише 9 % респондентів були занепокоєні проблемою стану державної незалежності. Для порівняння: 86 % занепокоєні матеріальним рівнем життя громадян [5, с. 1].

За влучним зауваженням Г. Каменської та А. Родіонова, „вирішальне значення (в процесі демократизації – **О. Х.**) мають не стільки встановлення й облаштування інституційного фасаду, що здебільш відбувається в першу чергу, скільки формування громадянського суспільства” [6, с. 211]. Від себе додам, що ця „сформованість” чи, принаймні, „активізація” громадянського суспільства повинна проявлятися на рівні психологічних настановлень на автономність від держаних інститутів, самоідентифікації громадян як рівноправних партнерів держави.

Чи відбулися ці зміни на рівні масової свідомості українців? Чи можна констатувати, що громадяни України стали пов'язувати свої надії на початок нових етапів у реформуванні політичної системи та оптимізації політичного режиму з власними діями під час президентських чи парламентських виборів? Напередодні зазначених подій регулярно фіксується лише певне зростання соціально-політичних сподівань електорату. Так, опитуванням, проведеним з 29 квітня по 6 травня 2004 року фондом „Демократичні ініціативи” та центром „Социс” (опитано 1200 осіб), виявлено, що 62 % респондентів пов'язують з виборами Президента України сподівання на поліпшення ситуації у країні [7, с. 1]. У свою чергу, директор Центру соціального прогнозування А. Тихолаз, ґрунтуючись на результатах загальноукраїнського опитування 1 – 6 серпня 2003 року, стверджує, що політичні маніпуляції влади мало турбують обивателя,

українці легко відмовляться від демократичних інститутів та погодяться на нерепресивний авторитаризм для „наведення порядку, підвищення рівня життя та соціальних гарантій. В Україні присутній авторитарно-приспосібленський тип соціального характеру маси” [8, с. 18].

Справді, демократичні цінності в масовій свідомості українців відіграють роль своєрідних „ритуальних заклинань”, але не глибинних настановлень, що виконують мотиваційну функцію. Згідно з даними соціологічного дослідження, проведеного Всеукраїнською соціологічною службою з 16 по 27 серпня 2004 року (опитано 2400 осіб з усіх регіонів України), 55,9 % респондентів вважають себе прихильниками принципу демократії і лише 18,5 % – принципу авторитарного режиму із сильним лідером. Проте прихильників парламентсько-президентської республіки (де роль окремого політичного діяча порівняно невелика), виявилось менше, ніж президентсько-парламентської – 21,4 % та 42,5 % відповідно [9, с. 2].

Окремої уваги заслуговує проблема ролі вітчизняної еліти в модернізації українського суспільно-політичного організму. Логіка процедурного сценарію демократизації, який, без сумніву, реалізується в країні, підказує, що саме на плечі представників політичного класу покладається основний тягар відповідальності за успіх проекту. В функції еліти входить не лише формулювання політичного порядку денного, що відповідає актуальним викликам, але й мобілізація матеріальних і духовних ресурсів країни. Сам хід передвиборчої президентської кампанії 2004 року продемонстрував, що українська еліта не виконує своїх функцій. Суспільству було запропоновано порядок денний виборів 1994 року (подвійне громадянство, проблеми російської мови тощо), а сам електорат знову розколотий на західно- та східноукраїнський. За минулі 13 з лишком років еліта так і не визначила комплекс політичних цінностей задля інтеграції громадян країни. Тому не випадково, що концепт „української національної ідеї” так і залишається набутком невеликого кола інтелектуалів і не має прикладного значення. Замість нього населенню пропонується „ідея протекторату”, яка на практиці означає інтеграцію окремих груп електорату на основі територіальної (а не загальнонаціональної) ідентичності, принципах клієнтської лояльності, клановості, „земляцтва” тощо. Саме тому спроби вирішення проблем, що виходять за межі конкретного регіону, потребують серйозних ресурсних витрат і призводять, зрештою, до „перегрівання” всього суспільно-політичного організму.

Українська еліта, представники якої пройшли основні етапи політичної соціалізації в умовах „м'якого авторитаризму” М. Хрущова – Л. Брежнєва, виявилася нездатною розробити і кодекс співіснування для різних груп і кланів і в своєму середовищі. Тим часом однією з ознак демократизації є поступове перетворення політичних противників „з ворогів на опонентів”

[6, с. 212].

Приблизно однакові ресурсні можливості конкуруючих українських кланів призводять до гіпертрофії значення зовнішніх центрів впливу на хід демократизації в країні. Виконуючи здебільш інструментальні функції (надання матеріальної допомоги й аналітичної підтримки конкретним угрупованням в Україні), ці центри (США, Євросоюз, Російська Федерація) одночасно виступають і в ролі носіїв діаметрально протилежних політичних ідеалів, цілей і цінностей, а тому самі опиняються в ролі ексклюзивних психологічних ресурсів політичного протистояння. Перетворення цих центрів впливу на своєрідні світоглядні символи, їх „приватизація” конкретними кланами української еліти дає останнім додаткові можливості мобілізації двох рівновеликих і чітко локалізованих територіально груп населення – носіїв „західної” і „радянської” парадигм. Як наслідок, в масову свідомість імплементовано стереотипні уявлення, які обумовлюють некритичне співвіднесення представників правого спектру українського політикуму із „Заходом” і „демократією”, а всіх інших – із „Сходом” та „авторитаризмом”. Можна припустити, що така умисна стереотипізація масової свідомості українців не лише ускладнює соціальну інтеракцію представників різних регіонів, але й негативно впливає на процеси формування громадянського суспільства в Україні і демократизації в цілому.

Чи можна визнати український проект демократизації невдалим, зважаючи на наведені міркування? Вочевидь – ні. Певний оптимізм вселяє оригінальна концепція „багатоклановості”, яка була запропонована вітчизняними економістами й політологами. Згідно з нею, є два виходи з пострадянського становища – через одноклановість та багатоклановість. У першому випадку до влади приходять один клан чиновників, який не ліквідує масової злиденності та поліцейську державу лише внаслідок власної одноклановості. Україна, як держава багатокланова, має внутрішні протиріччя. На базі цих внутрішніх суперечностей виникають політичні партії, що сприяють зростанню публічності політики. Навіть ця відносна публічність політичних партій України змушує їх вести дискусію про сценарії розвитку вітчизняного соціуму. Все частіше до цієї дискусії залучаються й представники широких мас [10, с. 4 – 6]. Ця концепція (своєрідний різновид теорії плюралізму) дає підстави сподіватися на позитивний результат демократичного транзиту в Україні – хоч і в не найближчій перспективі.

Основні висновки можуть бути такими:

1. В Україні реалізується досить консервативний варіант демократизації, що повністю відповідає основним критеріям „процедурного” сценарію.
2. Однією з головних вад „процедурного” сценарію демократичного

транзиту є неспівпадіння темпів модернізації інституційної інфраструктури політичної системи, з одного боку, та цінностей і настановлень масової свідомості громадян – з іншого.

3. Українській політичній еліті ще не вдалося випрацювати цілісну систему політичних цінностей, які регулюють процеси соціальної інтеракції. Внаслідок цього вирішення загальнонаціональних проблем супроводжується серйозними витратами ресурсів і спричиняє „перегрівання” всього суспільно-політичного організму. Процес соціальної інтеракції на загальнонаціональному рівні не має належного психологічного підґрунтя.

4. Результативність проекту „української демократизації” залишається важкопрогнозованою.

До **перспектив** подальших досліджень демократичного транзиту в Україні, на мою думку, слід віднести:

1. Виявлення особливостей формування політичної психології українських громадян в умовах консервативної демократизації за схемою „традиція – інновація”.

2. Вивчення специфіки процесів інтеграції у єдиний суспільно-політичний організм носіїв „західної” та „радянської” парадигм українського суспільства.

3. Дослідження адаптивних механізмів масової свідомості українців в умовах транзиту демократичних ідеалів, норм і цінностей.

Література:

1. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
2. Полохало В. От авторитаризма к авторитаризму // Зеркало недели. – 2004. – №34. – 28 августа. – С. 4.
3. Степанова Н. Є. Традиції та інновації у політичному розвитку сучасної України // Вісник ОНУ. – 2003. – Т. 8. Вип. 9. – С. 600 – 605.
4. Циганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. – М.: Интерпракс, 1995. – 296 с.
5. День. – 2004. – №87. – 21 мая. – С. 1.
6. Каменская В. Г., Родионов А. Н. Политические системы современности. – М.: Онега, 1994. – 224 с.
7. День. – 2004. – №95. – 4 июня. – С. 1.
8. Карпец А. Бог не играет в кости // Зеркало недели. – 2004. – №36. – 11 сентября. – С. 18.
9. Солюк В. Оптимизма стало больше // День. – 2004. – №156. – 3 сентября. – С. 2.
10. Головаха Е., Яременко А., Ермолаев А. Сценарии будущего // День. – 2003. – №231. – 19 декабря. – С. 4 – 6.